

ग्रंथालय संगणकीकरण काळाची गरज

राहुल पितांबर जाधव² and डॉ. योगिनी पद्माकर धाकड¹

विद्यार्थी, आर. सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, शिरपूर¹

मार्गदर्शक, आर. सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, शिरपूर²

सार:

शैक्षणिक व सामाजिक घटकांच्या माहिती विषयक गरजांची पूर्तता करणे. विविध प्रकारच्या शैक्षणिक व संदर्भ ग्रंथांचे उपार्जन करून संवर्धन करणे. विविध अभ्यासक्रमांस लागणारे वाचन साहित्य उपलब्ध करून देणे. वाचकांना द्यावयाच्या माहितीचे व संदर्भ सेवांचे नियोजन करणे. पाचवी ते दहावी या वर्गासाठी शाळेमध्ये विद्यार्थी व शिक्षक यांना जी ग्रंथालये उपलब्ध आहेत, त्यांना शालेय ग्रंथालय असे म्हणतात. आपल्या देशात अलीकडील काळात माध्यमिक स्तरांवर शालेय ग्रंथालये दिसत असली तरी ती शाळेच्या एकूण विद्यार्थी संख्येवर अवलंबून आहेत. शालेय ग्रंथालये ही शाळेतील शिक्षणाला पूरक असे साहित्य विद्यार्थी व शिक्षक यांना पुरविण्याची कामे करतात. यामध्ये क्रमिक व संदर्भ पुस्तकांची देवघेव करणे, विशिष्ट माहिती संदर्भ पुरवणे, ग्रंथालय कसे वापरावे या विषयी मार्गदर्शन करणे, विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून अनेक उपक्रमांचे आयोजन करणे. ग्रंथ प्रदर्शने आयोजित करणे. विविध स्पर्धांचे आयोजन करणे. पुस्तकाचे वाचन करणे. चर्चासत्र आयोजित करणे.

प्रास्ताविक:

ग्रंथालय चळवळीत निरपेक्ष वृत्तीने आणि सामाजिक कर्तव्यभावनेने कार्य करणारी अनेक मंडळी आहेत. अनेक ग्रंथालये विविध समाजोपयोगी उपक्रम राबवून समाजजीवन समृद्ध करीत असतात. भारत सरकारने नॉलेज कमिशन नेमून ग्रंथालय चळवळीच्या विकासासाठी नवीन धोरण केले. कालानुरूप ग्रंथालये बदलत गेली. नव्या इमारती झाल्या, ग्रंथसंख्या तर वाढलीच, पण अनेक सांस्कृतिक शैक्षणिक उपक्रमदेखील वाढले. नव्या तंत्राचा वापर करत अनेकांनी संगणकीकरण केले, बार कोड पद्धत सुरु झाली. काही ग्रंथालयांनी जुने ग्रंथ, हस्तलिखिते स्कॅन करून त्याचे ई-बुक देखील केले. स्पर्धा परीक्षांची निकड ओळखून जवळपास प्रत्येक ग्रंथालयात स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र सुरु आहे. बदलत्या काळानुसार ग्रंथ संग्रहालये हायटेक होणार आहेत. वाचकांना घरूनच इंटरनेटद्वारे कोणते पुस्तक उपलब्ध आहे ते समजू शकेल तसेच पुस्तक घरपोच देखील मिळी शकते. २४ तास सुरु असणारी अभ्यासिकादेखील आहेत.

ग्रंथालय संगणकीकरण एक दृष्टीक्षेप :

आज अस्तित्वात असलेली बहुतेक सर्व ग्रंथालये संगणकीकरणाचा विचार करताना दिसत आहेत. अगदी आता आता काही वर्षापूर्वीपर्यंत अशी परिस्थिती नव्हती. मात्र आता सर्व क्षेत्रांतील संगणकाचा वाढता वापर व त्यापासून होणारा लाभ सर्वांनाच आकर्षित करत आहेत आणि म्हणून आजची ग्रंथालये कात टाकत आहेत असे म्हटले, तर वावगे ठरणार नाही. तसे पाहिले, तर संगणक मुळात गणितीय स्वरूपाच्या समस्या सोडविण्याकरीता शोधलेले एक यंत्र होते. पण आजच्या संगणकाच्या कार्यात ग्रंथालयाचे कार्यही एकवटलेले दिसून येते. संगणक माहिती स्विकारतो, त्यावर प्रक्रिया करतो, त्या

माहितीचे जतन करतो व त्या माहितीचे वितरण करण्याकरीता तो सज्ज रहातो; मग ती सांख्यिकी स्वरूपाची माहिती असो वा छापील स्वरूपाची! ग्रंथालयांचेही काम असेच आहे. तीही माहिती जमवतात, त्यावर ग्रंथालयीन संस्कार करतात व ती माहिती वाचकांना व्यवस्थित उपलब्ध करून देतात. म्हणजेच ग्रंथालयाचे संगणकाशी सख्य असायला हवे. हे पाहता संगणकीकरणाचा पहिला हक्क ग्रंथालयांनी बजावायला हवा होता. पण प्रत्यक्षात इतर क्षेत्रात हा वापर केव्हाच सुरु झाला, तरी संगणक व नेटवर्कच्या वापरात ग्रंथालये मागे राहिली ही वस्तुस्थिती आहे. आता मात्र लहानमोठी सर्व ग्रंथालये संगणकाचा वापर करून अद्ययावत कार्यप्रणाली अवलंबत आहेत. आजच्या ग्रंथालयीन सेवेत केवळ संगणकाचाच वापर होतो असे नाही, तर मोबाइल, कॅमेरा, स्मार्टकार्ड, स्कॅनर, इ बुक रीडर, अशा अनेक आधुनिक साधनांचा वापर ग्रंथालयात होत आहे. वाचनसाहित्याच्या वर्गीकरणाचे काम तर त्यामार्फत होते आहेच, शिवाय वाचनसाहित्य ग्रंथालयात शोधण्याचे आधुनिक तंत्र विकसित होत आहे. ही सर्व काळाची पुढची पावले आहेत.

ग्रंथालय समिती व ग्रंथालय कर्मचारी

ग्रंथालयाचा विकास घडवून आणणारे महत्वाचे घटक आहेत. त्यातल्या त्यात ग्रंथपाल हा त्या घटकांचा प्रमुख आधार. ग्रंथालय व माहितीशास्त्रातील उच्च शिक्षणाच्या संधी आज सर्वदूर पोहोचल्याने काही अपवाद वगळता आज जवळजवळ सर्वच ग्रंथालयांना, उच्चशिक्षित ग्रंथपाल व ग्रंथालय कर्मचारी सहज उपलब्ध होत आहेत. बदलत्या वाचकांच्या गरजेनुसार ग्रंथालय शास्त्राच्या अभ्यासक्रमात सुद्धा अनुषंगिक बदल त्वरित केले जात आहेत. माहिती तंत्रज्ञान जेवढ्या गतीने विकसित होत आहे, त्याहीपेक्षा अधिक गतीने ग्रंथालय माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम व प्रशिक्षण कार्यक्रमात बदल करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला जात आहे. गेल्या दहा वर्षांत भारतभर आयोजित केलेल्या, भरवलेल्या परिषदांचे, चर्चासत्रांचे, प्रशिक्षणाचे विषय पाहिल्यास आपल्याला असे दिसून येईल, की ९९ टक्के परिषदांचे, चर्चासत्रांचे, प्रशिक्षणाचे विषय आधुनिकतेकडेच झुकलेले आहेत. प्रचलित ग्रंथालयांचे रूपांतर 'ग्लोबल नॉलेज सेंटर्स'मध्ये होण्याच्या दृष्टीने या सर्व महत्वपूर्ण घटना आज घडताना दिसत आहेत.

ग्रंथालय आधुनिकीकरणाला शासनाची भूमिका:

ग्रंथालयांच्या आधुनिकीकरणाला शासनाचेही योगदान सध्या दिसून येत आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात डिजिटल ग्रंथालय व त्याकरीता आवश्यक त्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. सध्या त्या अपुऱ्या जरी वाटत असल्या, तरी सुरुवात तरी झाली आहे, हे ही नसे थोडके. ग्रंथालय संगणकीकरणकरीता केंद्र शासनाच्या नॅशनल इन्फॉर्मेटिक सेंटर (NIC)ने तयार केलेली संगणकीय प्रणाली मागेल त्या ग्रंथालयांना कसलेही शुल्क न आकारता दिली जाते. त्या प्रणालीच्या प्रशिक्षणाचे वारंवार आयोजन केले जाते.

ग्रंथालय संगणकीकरणकरीता शासकीय स्तरावर जेवढे प्रयत्न केले जात आहेत, त्यापेक्षा अधिक व्यावसायिक पातळीवर केले जात आहेत. आज देशभरात पाचशेपेक्षा जास्त ग्रंथालय संगणकीय प्रणाली उपलब्ध आहेत. त्यात ग्रंथालयातील सर्व व्यवस्थापकीय कौशल्यांचा फार बारकाईने समावेश केलेला आढळतो. बदलत्या स्वरूपातील वाचन साहित्याची मागणी तरुण वाचकवर्ग करत आहेत. आधुनिक सेवा देताना येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्याची क्षमता स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होऊ शकते अशी आज परिस्थिती झाली आहे.

आज संगणकीकृत झालेली आहेत. शासन सर्वच ग्रंथालयांना मदत करेल, ही शक्यता गृहीत धरली तर फार विलंब लागण्याची शक्यता आहे. छोट्या ग्रंथालयाचे संगणकीकरण लवकर होऊ शकते. लहान ग्रंथालयांनी असा विचार केला, की आपले ग्रंथालय अजून लहान आहे, मग आत्ताच कशाला पैसा खर्च करायचा तर त्यात अंतिमतः त्यांचाच तोटा आहे. नीट विचार केला, तर असे लक्षात येईल की पूर्वलक्षी रूपांतरणाचे कार्य चांगले व झटकन होऊ शकते, ते केवळ संख्येने कमी असलेल्या वाचनसाहित्यामुळे. जसजशी पुस्तकांची, संदर्भग्रंथांची, कागदपत्रांची, फायलींची, नोंदबुकांची संख्या वाढत जाते, तसतसा कामाचा व्याप व बारकावे वाढत जातात. आतापासून सुरुवात केली, तर कामाचा आवाका कमी होईल आणि भविष्यात ग्रंथालयांचा पसारा वाढायला हातभारच लागेल. या नव्या आधुनिक प्रवाहाचा सर्व प्रकारच्या ग्रंथालयांनी सध्या उपयोग करून घेतलाच पाहिजे. भविष्यात अजून चांगल्या संधी यामुळे प्राप्त होणार आहेत.

आगामी काळातील ग्रंथालयांची भूमिका

अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत शैक्षणिक ग्रंथालयांची महत्वाची भूमिका आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये ग्रंथालय बाबत जागरूकता होण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा उपयोग हा करता येईल.

1. Integration of Online Hybrid and Collaborative Learning : आगामी काळात ओनलाईन, हायब्रीड व सह अध्ययनाचे मोठ्या प्रमाणात एकत्रीकरण होईल असा अंदाज वर्तवण्यात आला आहे. या नवीन प्रवाहामुळे उच्च शिक्षणात व्यापक प्रमाणात बदल होतील असेही तज्ञांचे मत आहे.
2. शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद : अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत शैक्षणिक ग्रंथालयांनी नेहमीच महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे व आगामी काळात देखील चांगली भूमिका टे बजावणार आहेत. आता नवीन प्रकारच्या ओनलाईन, हायब्रीड सेवांमध्ये देखील ग्रंथालयांचे महत्त्व आहे. तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालयीन क्षेत्रात मोठे बदल होत आहेत त्यातील विशेष बदल हे पुढील प्रमाणे होवू शकतात.
3. व्यापक ओनलाईन मुक्त अभ्यासक्रमांची उपलब्धता: हार्वर्ड एम आय. टी अशा जगप्रसिद्ध संस्थांनी असे अभ्यासक्रम उपलब्ध केले आहेत. हे अभ्यासक्रम मोफत व ओनलाईन देखील उपलब्ध आहेत. MOOC अभ्यासक्रमानं लागणारे वाचनसाहित्य हे अभासाकाना मोफत उपलब्ध करून दिले जाते. MOOC अभ्यासक्रम हे आगामी काळात महत्वपूर्ण भूमिका बजावतील.
4. मुक्त शैक्षणिक साधनांची उपलब्धता (Open Education Resources) : अनेक संस्था तसेच तज्ञ शैक्षणिक साधने जसे ग्रंथ, audio visual साधने हे ऑनलाईन पद्धतीने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. हि शैक्षणिक साधने हि मोफत उपलब्ध आहेत.
ग्रंथालये वाचनसाहित्य उपलब्ध करतात व वाचनसाहित्याची उपलब्धता मोफत उपलब्धता हि वरील दोन्ही नवीन सुविधांचे वैशिष्ट्य आहे. तंत्रज्ञानाच्या या वादळांमध्ये ग्रंथालय टिकून राहतील का? आगामी काळात त्यांचे महत्त्व कमी होणार आहे परंतु बदललेल्या परिस्थितीत सुद्धा ग्रंथालयांचे महत्त्व हे अबाधित राहील.
शैक्षणिक ग्रंथालये ऑनलाईन व हायब्रीड शिक्षण पद्धतीत आपले महत्त्व अधोरेखित करत आहेत.
5. लवचिक शिक्षण पद्धतीचा अवलंब: आगामी काळात लवचिक अध्ययन संकल्पनेचा मोठ्या प्रमाणावर अवलंब केला जाईल असा अंदाज आहे. गरजा आधारित शिक्षण व्यवस्था हि अंगिकारली जाईल या शिक्षण पद्धतीत पारंपारिक शिक्षण पद्धती ऐवजी तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षणावर भर दिला जातो. यासाठी शैक्षणिक

ग्रंथालयांनी त्यांचे लवचिक ग्रंथालयात ग्रंथालयात रुपांतर करावे लागेन . यासाठी ग्रंथालयांनी त्यांच्या कामकाजाच्या वेळेमध्ये, सभासदत्वाच्या नियमाणमध्ये, इलेक्ट्रॉनिक डेटाबेस व एक्सेस करण्याच्या नियमांमध्ये लवचिकता आणली पाहिजे. लवचिक युगात ग्रंथपालनी केवळ ग्रंथपाल एवढी एकच भूमिका न बजावता विविध भूमिका बजावल्या पाहिजेत. जसे डेटाबेस तज्ञ, वाचन सल्लागार वाचानसाहित्य वापरण्या बाबत लेखन सल्लागार या सारखी कामे करावी लागणार आहेत.

६. ग्रंथालय हे उत्पन्नाचे साधन बनले आहे (The library has become a source of income)

आज सुशिक्षित लोकांना नोकरी मिळत नाही, त्यांना रोजगार मिळत नाही, अशा लोकांनी त्यांच्या शिक्षणाचा योग्य वापर केला आहे. आपण असे अनेक लोक पाहिले आहेत ज्यांनी त्यांच्या शहर आणि प्रदेशात गरजेनुसार ग्रंथालये बांधली आहेत. याच्या मदतीने तो आपले उत्पन्न वाढवण्यातही यशस्वी झाला आहे. आज ग्रंथालय अभ्यासासाठी एक चांगले ठिकाण आहे. आज अनेक शहरांमध्ये तुम्हाला एकापेक्षा जास्त ग्रंथालये पाहायला मिळतील. जर तुम्ही देखील बेरोजगार असाल तर तुम्ही लायब्ररीला तुमचा रोजगार बनवू शकता.

समारोप:-

ग्रंथालयांनी आपल्या अस्तित्व टिकवण्यासाठी तसेच वृद्धी विकासासाठी आधुनिकीकरण करणे आहे. आधुनिकीकरणाचे परिणामकारक कार्य करण्याचे गुणोत्तरपूर्वक सेवा देण्याचे अनेक मार्ग उपलब्ध आहेत. प्रत्येक ग्रंथालयाने आपल्या क्षमतेनुसार आणि स्वरूपानुसार योग्य त्या मार्गाने आधुनिकीकरण करण्याचा ध्यास धरावा. प्रकारच्या व्यवस्थापकीय तंत्राच्या वापर केल्यास ग्रंथालय अधिक आधुनिक होतील अशी खात्री आहे.

संदर्भ:

१. पवार एस. पी.(२००८),. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र ,पुणे, फडके प्रकाशन.
२. कोन्नुर, सुजाता (२००९), माहिती तंत्रज्ञान, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.
३. फडके, द.ना.(२००७), ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, युनिवर्सल प्रकाशन, पुणे.